

SUPPLEMENT

GESCHIEDENIS EN HET LICHAAM¹

Marja van Tilburg

Tot voor kort gold het lichaam niet als een 'bestuderenswaardig' onderwerp onder historici. Daar is onder invloed van het post-modernisme verandering in gekomen. Dat is met name toe te schrijven aan het werk van de Franse filosoof Michel Foucault. Zijn latere werk, dat het post-modernisme in de geschiedschrijving introduceerde, bracht ook het lichaam onder de aandacht van historici. In zijn geschiedschrijving van het gevangeniswezen en de krankzinnigenzorg voert Foucault het lichaam op als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek en als onderwerp van maatschappelijke disciplineren.² Uit zijn laatste werk, het driedelige *l'Histoire de la sexualité*³, spreekt zijn stellige overtuiging dat voorstellingen van het lichaam van cruciale betekenis in een cultuur zijn.

Foucault heeft vele historici en letterkundigen geïnspireerd tot onderzoek naar voorstellingen van het lichaam in wetenschappelijke tractaten, kunst en literatuur en naar de 'zorg' voor het lichaam in de gezondheidszorg en het maatschappelijke werk. De redactie van het Amerikaanse interdisciplinaire tijdschrift *Representations* publiceerde in 1986 de eerste onderzoeksresultaten.⁴ Het themanummer werd een jaar later onder de titel *The making of the modern body* ook als boek uitgegeven.⁵ In deze bundel worden veranderingen in voorstellingen van het lichaam getraceerd en gerelateerd aan aspecten van het moderniseringsproces. Zo geeft de discussie die door laat achttiende-eeuwse feministen is geëntameerd over de plaats van vrouwen in de samenleving aanleiding de positie van de vrouw te legitimeren. In de loop van de negentiende eeuw slaagt de medische wetenschap erin het kleine verschil van grote betekenis te maken. Uiteindelijk leiden medici de ondergeschikte positie van vrouwen van hun zwakke lichamelijke constitutie af.

1 'Geschiedenis en het lichaam' was het thema van een college dat in academisch jaar 1990-1991 aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen werd verzorgd door mevr. drs. M.W.A. van Tilburg, verbonden aan de Werkgroep Vrouwenstudies Letteren. Een reeks artikelen over dit onderwerp verschijnt in *Groniek*. De eerste bijdrage werd in *Groniek* nr. 116 gepubliceerd; in nummer 118 wordt de reeks afgesloten.

2 M. Foucault, *Naissance de la clinique* (Parijs 1963); *Surveiller et punir* (Parijs 1975); *L'histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs 1975).

3 M. Foucault, *l'Histoire de la sexualité* (Parijs 1976-1984).

4 *Representations*, nr. 14 (1986).

5 C. Gallagher and Th. Laqueur (ed.), *The making of the modern body* (Berkeley etc. 1987).

Deze studieuze aandacht voor het lichaam confronteert de geschiedschrijving met haar gewoonte het lichaam als voorwerp van historisch onderzoek te bagatelliseren. Lange tijd was het lichaam voor historici geen voorwerp van onderzoek. Zij leken het erover eens dat dergelijk onderzoek enkel anekdotes over curieuze eet-, bad- en bedgewoontes op zou kunnen leveren. Eventueel zou het amusementsgehalte van borrels onder historici ermee verhoogd kunnen worden. Leuk, samen snaakse grappen maken over de seksuele genoegens van de 'Other Victorians'.⁶

Deze attitude klinkt bijvoorbeeld door in de reacties op het werk van spraakmakende cultuurhistorici als Alain Corbin en Philippe Perrot.⁷ Corbins *Pestdamp en bloesemgeur* wordt over het algemeen als een interessant stuk geschiedschrijving beschouwd. Tegelijkertijd vragen historici zich af wat dat boek bijdraagt aan onze kennis van het verleden. Die vraag werd Corbin zelfs voorgelegd in de uitnodiging deel te nemen aan het congres *Balans en Perspectief van de Nederlandse Cultuurgeschiedenis* in 1989.⁸

Deze deels geïnteresseerde, deels geamuseerde reacties hebben Corbin en Perrot zelf in de hand gewerkt. Beiden conformeren zij zich aan de gangbare scheidslijn tussen de *humaniora* aan de ene en de exacte vakken aan de andere kant. Deze scheidslijn brengt een taakverdeling met zich mee, waarbij het lichaam als een deel van de natuur, aan de biologie is toebedeeld. Op basis van diezelfde taakverdeling bepalen historici zich tot cultuur als voorwerp van onderzoek. Deze scheidslijn doet alfa's en beta's veronderstellen dat het lichaam een brok natuur is, een 'hard' feit, een vaststaand gegeven.⁹

Dat het post-modernisme historici op dit punt met hun traditie confronteert, is zeker een verdienste. Het historisch onderzoek zoals dat in *Representations* is gepubliceerd, draagt zeker bij deze taakverdeling te doorbreken. Bovendien wordt de tweedeling natuur-cultuur, waarop bovengenoemde taakverdeling in de wetenschap terug te voeren is, ter discussie gesteld.

Nu hanteert het post-modernisme haar eigen, specifieke voorstelling van het lichaam. Het post-modernisme gaat ervan uit dat de mens zich voegt naar de symbolische orde van zijn cultuur. Verzet tegen de macht, die van de symbolische orde uitgaat, wordt enkel in het lichaam gegenereerd. Totdat in het lichaam agressie wordt gewekt of het lichaam oververmoeid raakt, schikt de mens zich. Tot dat moment conformeert ieder mens zich aan de symbolische orde. Vandaar dat staat en wetenschap -in de visie van Foucault- hun

6 Steven Marcus, *The Other Victorians: A Study of Sexuality and Pornography in Mid Nineteenth Century England* (New York 1966).

7 Alain Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986); Philippe Perrot, *Werken aan de schijn: de veranderingen van het vrouwelijk lichaam in de achttiende en negentiende eeuw* (Nijmegen 1987).

8 De proceedings zijn uitgegeven door Rik Sanders e.a., *De verleiding van de overvloed. Reflecties op de eigenheid van de cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 1991).

9 Gianna Pomata, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', *Socialisties - Feministische Teksten* 10 (1987). Hoe diep deze taakverdeling tussen de wetenschapsgebieden verankerd is blijkt uit het feit dat de historische scholen -bijvoorbeeld de Annales- die wel aandacht aan het lichaam besteedden, het lichaam zien als indicator voor kwaliteit van het leven van het gewone volk. Demografie en statistiek moeten gegevens over lichaamslengte, gebitten en dergelijke verschaffen over de kwaliteit van het bestaan van het 'gewone volk', waarover de bronnen over het algemeen zwijgen.

machtsstrategieën op het lichaam richten. Dat versterkt het conformisme aan de regels die wetenschap en staat stellen.

Het onderwerp van het volgende artikel kan in het licht van dergelijke machtsstrategieën worden gezien. In deze bijdrage wordt het onderwijs in de gymnastiek in Duitsland in de jaren '30 beschreven. De auteur, Wim Scheltens, gaat met name in op een richtingenstrijd onder gymnastiekpedagogen. Inzet van de discussie is de aard van het gymnastiekonderwijs. De kwestie draait om de doelstelling die aan het gymnastiekonderwijs moet worden verbonden. In standpunten van de protagonisten klinkt overal door dat de 'gymnasten' een groot belang toekennen aan de vorming van het lichaam in het onderwijs. Dat belang bestaat in de betekenis die het lichaam voor de mens zou hebben. Het lichaam wordt als de 'basis' van het individu beschouwd. Zonder lichaamsbeheersing wordt 'volwaardig mens-zijn' niet mogelijk geacht. Dat sluit wonderwel aan bij Foucaults voorstelling van macht, waarin controle over het lichaam de machtsbasis is voor instituten als onderwijs en wetenschap.

In Scheltens' bijdrage wordt duidelijk dat in de discussie over de richting die het gymnastiekonderwijs moet gaan door de protagonisten twee verschillende voorstellingen van het lichaam tegenover elkaar worden gezet. De gevestigde pedagogen gaan ervan uit dat de mens een lichaam heeft; gymnastiekonderwijs moet bijdragen aan de beheersing van het lichaam. De vernieuwers van het gymnastiekonderwijs stellen daar een andere voorstelling van het lichaam tegenover. Voor hen is de mens een lichaam; onderwijs zou lichaamsbewustzijn moeten bevorderen.

Deze laatste groep gymnastiekpedagogen baseerden hun voorstellen voor vernieuwing van het onderwijs onder meer op Nietzsche. Een vergelijking met Nietzsches voorstelling van apollonische en dionysische esthetiek dringt zich op.¹⁰ Daarbij zou het traditionele gymnastiekonderwijs apollonisch van stijl genoemd kunnen worden. Immers, lichaamsoefeningen 'oude stijl' oefenen het lichaam. Orde staat in dit gymnastiekonderwijs voorop: orde in het onderwijs en orde in de beweging. Dit onderwijs roept bij ons -zoveel jaren later- associaties op met militaire discipline. Dat laat zich gemakkelijk rijmen met de beheersing en controle als kenmerken van het apollonische, esthetische ideaal.

De onderwijshervormers willen van deze strenge aanpak af. Zij willen het lichaam niet voegen naar een bepaalde orde; zij willen het lichaam juist laten 'spreken'. Gymnastiekonderwijs zou leerlingen de impulsen van hun eigen lichaam moeten leren waarnemen en leren versterken. Als de vergelijking wordt voortgezet zou deze impuls, die uit het lichaam zou voortkomen, als een aspect van de dionysische esthetiek en veel van het extatische, het buitensporig emotionele kunnen worden gezien.

Maar de gymnastiekpedagogen waren niet in de eerste plaats in de esthetiek van de bewegingen geïnteresseerd. In plaats van *l'art pour l'art* stelden beide stromingen in de gymnastiekpedagogiek de beweging als sleutel

10 F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*. In: *Werke* (Leipzig 1930; 2 dln).

tot 'mens-zijn'. Op dat punt stemden zij overeen, ook al huldigden zij verschillende opvattingen over lichamelijkheid.

Om deze reden is het waarschijnlijk zinvoller genoemde voorstellingen van het lichaam in een breder cultureel kader te plaatsen. Daarbij zou de voorstelling van lichamelijkheid in het traditionele gymnastiekonderwijs als een representant van de Verlichting kunnen worden gezien. Tenslotte had het *adagium* van de traditionele pedagogen best 'de mens, een machine'¹¹ kunnen luiden. De wens van de onderwijsvernieuwers om leerlingen lichamelijke expressie bij te brengen zou in deze vergelijking een Romantisch standpunt worden. Misschien kan de neiging van de vernieuwers om authenticiteit aan lichamelijke expressie toe te kennen wel voor een stuk Romantiek doorgaan.¹² In de voorstelling van de 'nieuwe' gymnastiekpedagogen staat de impuls voor iets dat 'van binnen uit' komt, iets dat niet wordt aangeleerd, kortom, iets eigens.

Volgens het post-modernisme bestaat authenticiteit niet. Of de post-modernen daarin gelijk hebben, blijft de vraag. In het geval van het gymnastiekonderwijs in het Duitsland van de jaren '30 geef ik ze gelijk. Gymnleraren zullen andere bewegingen hebben aangeleerd in plaats van expressie van de eigen impulsen op gang hebben gebracht. Dat is wat onderwijs in de regel doet. Dat neemt niet weg dat de illusie van deze vermeende authenticiteit van essentieel belang was. Zonder deze illusie was hun onderwijsvernieuwing niet mogelijk geweest. Zonder dit axioma waren hun opvattingen onhoudbaar. Dan zou 'lichamelijke expressie' nooit één van de vele vakken in ons onderwijs zijn geworden.

11 Naar de titel van Julien Offray de la Mettrie's werk *De mens, een machine*. Dit traktaat mag representatief voor de Verlichting genoemd worden. Het is in de vergetelheid geraakt, of vanwege zijn radicale strekking in de geschiedschrijving gemarginaliseerd. J. Offray de la Mettrie, *l'Homme Machine* (Leyden 1748). Ruim een decennium geleden verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *De mens, een machine* in de reeks Boom Klassiek, Meppel 1978.

12 Praz refereert aan de bijzondere betekenis van pijn, zinnelijke lusten, lichamelijke zwakte en dood -en daarmee van het lichaam- voor de Romantici. M. Praz, *The Romantic Agony* (Oxford 1933). Het accent ligt bij de Romantici weliswaar op afmatting en pijniging in plaats van op vitaliteit, zoals bij de 'gymnasten' het geval is. Maar dat neemt niet weg dat de Romantici op een belangrijk punt met de 'gymnasten' overeenstemmen. In beide visies is de mens een lichaam. Vandaar dat de Romantiek zoveel betekenissen aan het lichaam toekent. Zie: C. von Braun, *Die schamlose Schönheit des Vergangene. Zum Verhältnis von Geschlecht und Geschichte* (Frankfurt 1989).